

Костас Асимакопулос
ОНИ КОЈИ НИСУ ОТИШЛИ

Уредник
Зоран Колунџија

Наслов изворног издања
Κώστας Ασημακόπουλος
Εκείνοι που δεν έφυγαν
Άγκυρα, Αθήνα, 2008.

Превела са њрчког
Александра М. Вуковић

Copyright © Жељко Поповић, 2024.

Костас Асимакопулос

ОНИ КОЈИ НИСУ
ОТИШЛИ

роман

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

Посвећено усјомени на Мила Зајаја,
српској родољуба, дипломате и вајреној хеленофила,
који ми је 43 године потврђивао лепоту пријатељства.
Превео је многа дела која сам му предложио –
Миривилиса, Венезиса, Пецалиса... –
и мојих њених књига. Последњу ову,
чије је историјске податке проверио,
и коју сам објавио у његовој отаџбини,
пре него што се појавила у Грчкој.
Није дочекао њено објављивање.
За мене ће заувек бити један од
Оних који нису отишли.

Све је већ било одлучено. Било је све изгубљено. За оне странце који су с пажњом пратили овај рат, није био, просто, дошао почетак краја отаџбине једнога народа, него и њен коначан крај. Зато што никакав отпор више није био могућ. Није постојала никаква могућност да се макар негде зауставе непријатељи и да земља још увек има неке слободне територије. Само накратко наде су заискриле када су Срби, у храбром нападу, ушли у окупирани Београд и борили се по четвртима, од улице до улице, од сваког прозора правили утврђење, а када је метака нестало и када је оружје постало бескорисно, рушили су зидове кућа и гађали циглама Аустријанце који су незаштићени пролазили улицама. Било је и оних који су их гађали бакљама, и палили их. Чак и дечаци, изгладнели, дванаестогодишњаци, који су пре рата под тврђавом калемегданском по дрвећу на обали реке ловили косове, чак су и они, у борбама, праћкама у очи погађали окупаторске војнике. Али била је то неравноправна борба, по оружју. Мало су застарелих топова имали Срби, бескорисних када им је нестало муниције. Како да одрже фронт, чиме? Немаштина и умор сломили су крила њиховом отпору. С тугом неописивом и сузних очију борци су напустили порушени град, повукли су се. И како су их Аустријанци притискали, тако су се они повлачили. Ако су понегде и пружили отпор, ако се понегде и распламсала очајничка битка, и та је битка била изгубљена од самога по-

четка и странцима се чинила лудом и узалудном. За њих је цела Србија била отписана, њен коначан крај био је питање неколико седмица, онолико колико је намученој војсци било потребно да стигне до границе отаџбине, на југу, да се распе тамо доле као увело лишће неког платана који шиба ветар. Нису они разумели да тај платан није само лишће које бије олуја, него да је и гране и стабло и пре свега корење здраво његово, које је црпело веру животну дубоко у традицији једнога Рода. Нису видели да у сузним очима побеђених светли одлука. Зато су их тако лако и отписивали.

Истина је, међутим, да ни сами побеђени, који су душу крепили овом одлуком, да ни они нису могли да замисле колико их још невоља чека и колико ће им снаге требати да издрже. Јер храбрим ратницима није једина мука била оно што су оставили за собом, деца, родитељи, жене, сестре, вољене особе, незаштићене, спаљене куће, опљачкани дућани, њиве, виногради неокопани и животиње напуштене, већ и оно што је касније дошло и што је казивало да ни Бог нема сажаљења према потлаченима и да је и он постао непријатељ. Тако, још увек несвесни онога што их чека, почели су да се повлаче. Како су дани пролазили, тако су их сналазиле нове муке. Почело је да нестаје хране. Оскудне војне залихе смањивале су се, а нове нису стизале. Ни у крајевима куда је војска пролазила хране није било довољно, јер је и силни народ, у варошима и селима кроз које су пролазили, почео да гладује, пошто су мушкарци који су се бавили имањима одавно били отишли у рат и само су жене, уз све своје бриге, и старци уморни радили на њивама и око стоке. Своју сиротињу делили су са војском која је гладовала, знајући да негде исто тако, ако је имао среће и није погинуо, гладан корача неко њихов с надом да ће се једног дана вратити кући. И није била само глад, била је и

патња рањеника. Неких умотаних завојима, црвеним од крви, неких на штакама, који су покушавали да не падну на земљу и да ту не остану. Мало их је пристајало да остане у неком месту кроз које су пролазили и да се о њима брину болећиви. Били су то само они отписани, неспособни да стигну било где даље. Остали, већина, чак и рањеници, желели су да буду с војском која иде тамо куда иде, као да је чека неко чудо које ће све њих удостојити спаса. Али није се кретала само војска. Ту је била и цела влада, цела Скупштина Срба који су остављали отаџбину повлачећи се, али које није напуштала вера да ће опет живети у својој земљи. Ту је веру, више од свих осталих, носио у себи стари краљ који је пешке ишао, као обичан војник, и ослањао се само на свој штап. Гледали су га војници тако истрајног, и што су више размишљали о томе како је могао да безбрижно живи на двору само да је пристао да потпише капитулацију своје војске, то су га више поштовали. А његово достојанство јачало им је дух. Падали су многима на ум узроци овога рата и долазили су до закључка да је био неизбежан. Зато што је узрока било много. Којим да почнеш, којим редом да их набројиш и да их испишеш... Видело се куда све води још када је српска влада одлучила да целу земљу повеже железничком мрежом и када је аустријска влада тражила да по овом питању у свему води главну реч. Ко ће добити посао, под којим условима, неприхватљивим народу, и којим трасама железница треба да иде, до последње станице на Босфору. Све су за себе хтели моћници из Беча. И то не само с циљем да се укључе у један здрав пословни подухват на територији целе земље и да контролишу сваки потез, него да оду још даље, до Солуна, да њихова политика изађе на Егеј. Ту би постали супарници цару, који је такође планирао да изађе на исто море, и даље на читав Медитеран,

чим „велики болесник“, држава султанова, падне коначно у смртну кому. Зато што је, дакле, све до тада неизбежно водило овом неславном крају.

И када захтев аустријске владе није прошао јер су Срби нашли савезнике у Французима, који су се посветили овој теми с истим интересовањем, почеле су блокаде на царинама како Срби не би могли да извозе пољопривредне производе у централну Европу. Ни преко далматинских лука, ни преко пролаза до Солуна, зато што је канцелар из Беча већ подигао Бугаре у рат, да прошире територију своје државе према Македонији. И као да све то није било довољно, аустријска влада, ширећи својевољно своју владавину преко Хрватске, прогласила је анексију српских територија у Босни и Херцеговини. Била је прешла све границе права и логике. Од њене неправде кључала је крв у Србима, постали су дрски, неустрашиви. И ако је још и било оних који су оклевали да уђу у сукоб, хтели – не хтели и они су ушли у рат, чим га је још један додатни повод упалио, као искра у сењаку. Та искра била је изненадно убиство аустријског престолонаследника Фердинанда, у Сарајеву, где је дошао да изврши смотру своје војске. Један храбри студент из тајне организације младих која се борила за уједињење Словена са југа – Срба, Хрвата, Црногораца, Словенаца – чекао је у заседи у улици којом је требало да прође Фердинандова поворка и чим га је угледао подигао је пиштољ који је дотле скривао и прецизно је нациљао. Убио га је.

Није ништа више требало Аустрији да објави рат немилосрдни. Меци које је испалио млади студент били су искре које су запалиле суви сењак. Добро наоружани Аустријанци, с неупоредиво бољим ватреним оружјем и са огромном коњицом здравих коња, мађарских, напали су на три фронта. Срби су пружали отпор и на почетку су побеђивали.

Али војска је већ била уморна од ратова који су претходили¹, са Турцима и Бугарима, ратова који су вођени да би се формирала тадашња слободна држава. Био је тежак и изненадан тај нови рат са једном снажном краљевином. А савезници Срба, Грци и Румуни, с којима су се заједно борили, верно, против истог непријатеља, тиранина њиховог – Турака, и они су сада, због многих својих жртава, слаби били да им се придруже у овој борби. Једина корисна помоћ од суседа са Балкана била је грчка дозвола да француски бродови у Солуну искрцају наоружање и остале потрепштине, које су одатле послате Србима. Али много је тога каснило, каснила је српска војска да се наоружа и губила је битке. Стратешки маневри нису имали жељени резултат. Пораз је био већ уписан. Почело је повлачење, бесконачно. Заједно с њим почело је и раскивање државе. Тама недаћа надвила се над целом Србијом и Црном Гором. И ако је нешто имало светлело у мраку који је обузимао душу, била је то вера да у свему што се дешава последњу реч има Бог, који треба да буде подршка праведнима и обесправљенима. И поред ње, поред вере, сестра звездица, нада, спознаја да тамо негде на крају ове претужне колоне почиње отаџбина једног народа исте вере, поузданог – грчког – који од прадавних времена тражи и проналази чуда и за друге.

Са ове две звездице корачали су, у том мраку који је све притискао, војска, скупштина, влада, народ који су оставили за собом, цела историја Срба.

¹ 1912–1913.

Када говоре о једном народу или о једној војсци, многи на уму имају неки смисао општи и вероватно неодређен, и тако оно чему дају име у њиховој свести не добија потребну тежину, људску. Да би разумео и тачно ценио шта је народ, шта је војска, у часу када говориш треба да призовеш у мисли много живота појединачних, сваки одвојен од великог збира, и да их све одједном помешаш како би стекао целовиту слику која ће ти ући у свест. И да у овом сакупљању не бираш лепе доживљаје, да те непријатни не би умарали, него да тражиш оно тешко, горко код људи, што растужује и друге, оне којих се не тиче, и што их учи колико је живот понекад пун патње. И време је увек важно. Зато што исти народ, иста војска са истим људима једну слику даје у добрим временима, а другу када се судари са олујама дешавања. Мењају се сами људи у зависности од тога куда их живот води. Срећни постају тужни, а некада клонули постају радосни и опет стоје усправно.

Тако, док се српска војска повлачи, улазе у мисли пратиоца који бележи, скривен од погледа, добар део дешавања, појединци са разним својим доживљајима, да би се и из ситница сагледала права слика ове несреће. Улазе у историју општу, онако како их доведе тренутак или нешто што се неочекивано догоди.

Сваки војник двострука је мука. И оно што сам преживљава кроз све недаће повлачења и размишљања о

најближима, и оно што његови најближи преживљавају чекајући да га угледају како се враћа. Они који чекају најчешће су сами, ојађени. И постају још несрећнији када не чекају само једну вољену особу која им недостаје, него две и три, једнако вољене. А још када их је четири. Јер и то се дешавало, са толико синова, толико браће. Као са децом Саве Павлића, лекара, из Ваљева.

Први син, Слободан, једини је имао своју породицу, жену и двогодишњег дечака. Није стигао да се обрадује првим речима свога сина. Понео га је рат, однео га је на фронт. Све му се у животу десило брзо. Завршио је студије без иједне изгубљене године и постао је лекар као и отац му. Млад је ушао и у цркву да се венча с оном коју је волео. Сада, у двадесет осмој години, чезнуо је за лепим данима које је проживео, и ћутећи је стрепео да оно што воли не изгуби заувек, јер је у последњој бици, у којој је био рањен, осетио како га живот напушта. Крв му је кроз завоје често капала на снег и да поред себе није имао браћу да га подрже да настави, можда би већ и остао негде, позади.

Са следећим братом, Петром, који је био две године млађи, нашао се од првога дана у истом пуку. Обојица су били срећни због ове случајности. Јер када би се срели, бежећи накратко од дужности, разговарали су о вољеним људима које су оставили и о друга два брата, који су такође мобилисани и који су на другим местима, у другим јединицама ратовали. Топле речи једнога биле су утеха другог. Зато што свакоме, у тренуцима када га нешто мучи – а чежња за домом, и она често мука постаје – буде утеха присуство некога свога који исту бригу и тугу у себи носи. Сваки топао поглед, свака реч његова као свежа кап пада на твоју жеђ. И тешко онима који сами пате и поред себе не налазе душу на коју би наслонили своју.

Када је фронт пробијен и када је почело повлачење, српска војска постала је као велика река која тече и коју срећу мале реке, потоци, и све се у њу уливају, у један ток. Постала је читава војска у повлачењу једна колона бескрајна, хиљаде пешака. Остало је мало јединица које јој се нису прикључиле, а и оне зато што јој се нису нашле на путу и што су је још увек тражиле.

У једној таквој коњичкој јединици била су она друга два брата, млађа. Мирко и Иван, који је изгледао као да је још јуче био дечачић, иако је већ имао двадесет година. Тако је невино и чисто изгледало његово лице, коме невоље и мука нису узеле свежину. Али најлепши од свих био је трећи брат, Мирко. Двадесет четири му године, висок, препланулог лица на коме блистају светлосмеђе очи, изгледао је на коњу, док га је још имао, као коњаник светац с византијске иконе.

Када су се ова двојица срела са двојицом старијих, у поворци војске која се повлачила, колико год да им је важно било да изгледају јаки, док су се чврсто грлили очи су им мутиле сузе. Били су срећни што су се пронашли у овој несрећи која им је задесила отаџбину, и истовремено су им мисли јуриле Ваљеву, дому њиховоме, остављеним родитељима, супрузи најстаријега, која је сада сама подизала њихово дете. Како да зна, сирота, да њен другбеник сада једва хода с отвореном раном. Дај боже да до ње никада не стигне та вест. Стигла је, међутим, вест да ће војска проћи у близини Ваљева, неколико километара јужније, и чим је то чуо Сава Павлић, лекар, и још кад је чуо да му и сва четири сина заједно туда пролазе, упутио се да их сретне, да их пољуби и од мајке и да им каже све што у себи носи, да им се храброст не би поколебала. „Све је ово била олуја која се подигла, и сунце ће поново обасјати њихову земљу...“, тако ће им рећи, одлучно и ауторитативно.

Два дана и две ноћи пешачио је да би их пронашао. На почетку друмовима којима их је на коњу водио, када су га из околних села позивали да дође у посету неком болеснику. Али прође те друмове и пешачио је и даље, јер су му неки људи казали да је војска кренула у другом правцу, јужније, и да ће је можда стићи. Када је кренуо био је сам, али је касније налазио и друге који су кренули из села угушених тугом да би се састали с војском и да би срели некога свога. Понеки су у торби носили и хлеб, векну, и комад сувог меса да дају свом војнику, ако га нађу, јер је до народа стигао глас да војска нема залиха хране и да влада глад. Али, за све време пута од Ваљева лекар није чуо да је било ко од пешака успео да дође до велике колоне војске која се повлачила. Само су ретки сусретали мале раштркане јединице које су журиле да се уједине са већином, а онда су ти сељаци давали првим гладним војницима све што су носили. На ивици је суза био лекар када су му то причали, а онда после дводневног пешачења закључио је да узалуд пешачи јер се војска много удаљила и одлучио је да се врати назад, зато што су жене – снаха и његова госпођа – остале саме са де-тенцетом и требало је да и он буде са њима.

У повратку захладнело је. Почео је да пада снег. Зато се лекар потрудио да пре мрака дође до једног села и да негде потражи кров, да преспава. Испричао је шта га је натерало на пут и нашао је разумевање и саосећајност. А како се примицао Ваљеву, све је чешће сретао познате сељаке који су га угошћавали и сада га још више поштовали, јер је све своје синове послао да се боре у овом светом рату. И када је разговарао о њима, и када није, када је сам корачао по великој зими, мисли су му биле с њима, у трагичној поворци која се повлачила. У мислима су му биле слике свега што се војсци може десити на путу ка југу... И није погрешно. Није више

било снабдевања које је требало да врше службе које су се распале приликом журног одласка целог државног апарата, и та чињеница постала је велика претња и за војнике и за оне који су с њима одлазили. Ништа није стизало. Ни храна, ни хлеб, ни најпотребнији лекови. Нада је полагана само у честољубље народа у крајевима куда је војска пролазила, који је сакупљао што је имао само да би војници могли да добију макар мало хране у свом брзом пролазу. Понегде је овај труд имао неких малих резултата, а на друга места, планинска и опустошена многим недаћама, војска је гладна долазила и гладна је из њих одлазила. Да је било неко друго доба године можда би гладни могли више да издрже. Али сред зиме, тешке зиме која је стигла, тог немилосрдног непријатеља, када тело мора да стоји усправно на олујама и мећавама које га шибају, глад не може да се обузда, она разара. Доноси болести, смрт. А када поред хране недостају и лекови, е, тада је то потпуна пропаст. Исцрпљени војници падали су и испуштали душу у снегу, а било је и све мање оних који су се добро држали и који су могли некога да подигну, у нади да ће мало даље и он добити снагу. Љубави је код сабораца било толико колико да се сачека последњи издисај, да се мирно затворе очи ономе који је пао и да се одсеку две гране и од њих направи крст који ће се побости у снег који га је покрио. Није ово било ретко. Много се оваквих склепаних крстова правило, дању и ноћу. Људима и коњима, који су исцрпљени – многи с отвореним ранама из борби – падали и издисали са сузом у оку, са сузом која је причала.

Све ове сурове слике видео је пред собом Сава Павлић, на путу, док се враћао у Ваљево. Чинило се као да му их доноси снажна зима из даљине. Али када се примакао улазу у град и када је схватио да га чекају две жене да би га чуле шта

ће им рећи, прекрстио се и одлучио шта ће им испричати. И како је одлучио, тако је и било. Када две жене зачуше њиховог пса који потрча улицом и залаја познатим лавежом, бејаше им јасно шта то значи и нестрпљиво изађоше на улазна врата. Угледаше га како смирен долази.

– Причај ми! – нареди мајка нестрпљиво.

– Нашао сам их! – одговори.

А онда мајчина агонија:

– Кога?

– Све! Сву четворицу! Иду заједно с неким друштвом.

– И?

– Добро су. Здрави. И куражни.

– Дај боже. Богу хвала.

– И хоћеш ли да чујеш?

– Шта?

– Као да сам предвидео да ћу их срести, на путу сам узео црвено вино, једну флашу оволику...

Показа руком величину флаше и додаде:

– Дадох им да пију и рекох: „И од ваше мајке...“

Снаха, која је дотад с дететом поред себе стајала по страни, искорачи напред и тихо се пожали:

– А зашто не и од мене?

Он одмах нађе одговор:

– Од тебе дадох твоме мужу гранчицу босиока коју откинух из једне саксије и рекох му: „Од твоје Јелене“. И остали помирисаше. И замирисаше.

Тако им, просто, каза.

А тамо на југу отаџбине, где је требало да стигне српска војска која се повлачила – или још даље, у Грчкој – шта је тамо требало да се деси? Како да настави пут, снабдевена чиме и одакле? И докад?

Све је више питања падало на ум војницима, који првих дана нису добијали никакав позитиван одговор. По наређењу су само ходали, здрави или осакаћени, по дво-струкој магли, и оној коју су пред њих простирале густе и бескрајне мећаве, где год да су се кретали, и оној од нејасних вести које су им мутиле мисли. Ни виши официри, ни министри, још увек нису јасно причали о томе шта после, као да су и они чекали на неки утврђени план и његове детаље. И то је била истина. Јер иако је и државна власт кренула из своје престонице и иако је и она ишла напред заједно с војском, пораженом, нису били престали контакти са другим земљама савезничким, и од њих се ишчекивала нека коначна одлука, која би била и почетак једног другачијег наставка приче. Српски амбасадори у пријатељским земљама или у онима које су још увек исказивале подршку нису престали са активностима да би успели да постигну оно што је сада било најбоље могуће, и за војску и за отаџбину. И сама ова чињеница, о којој се причало, давала је наду. Добили су сви – и политичари, и официри и обични војници – снагу да истрпе патње и да корачају... Да корачају... Као да није било краја њиховоме путу.

Два-три пута дневно или ноћу свима је давано наређење да се зауставе на неколико сати, да се одморе, да накратко заспу. То се дешавало када су делови колоне пролазили поред пустога села или стизали до неког манастира где су могли да нађу кров или неки заклон у коме би били безбедни. Тада би војнике окружио народ из околних места и међу њима тражио погледом свога човека, и питао да га можда нису негде видели... Неки су са собом носили и показивали фотографије, са венчања или са неког вашара сеоског, не би ли га препознали. Ах, тада су почињале лажне лажи које је смишљало саосећање. Неки војници препознали би на фотографији друга који је поред њих погинуо и онда би стезали срце и одговарали, „Добро је, испред нас је... Ниси га стигао...“ Или нешто слично томе што је оцу или детету причињавало краткотрајну радост. А када би се рођак удаљио два корака, очи су им се пуниле сузама. Плакали су и стидели се своје лажи.

Задесио се на месту једног таквог сусрета и Слободан. Чуо је лаж изречену једној младој жени, са дететом поред ногу. И како је од исцрпљености осећао да догорева свећа његових дана, окрену се и тихо рече Мирку који га је придржавао:

– Да није и мени суђено, брате, да и ја умрем на овоме путу, и да онда овако моја Јелена за мене пита?

Мирко се направи као да се наљутио:

– Прекини! Глупости причаш...

Али га неки страх уједе као змија. Одмаче се мало, обриса сузу која је била кренула, да је не виде остала браћа. Видела су га, међутим, друга два војника, два друга нераздвојена. Иво и Никита. Обојица са југа, из места близу границе, одрасли заједно, од детињства у истој четврти Битоле. У свему су се слагали и сматрали су пријатељство највећим

животним богатством. И у војсци су се нашли један поред другога. Сада су гледали Мирка како се одмиче сузних очију и пришли му.

– Шта ти је, пријатељу? – упита Иво.

Мирко једва одговори:

– Нећете ме разумети...

– Зашто?

– Помислих да бих могао изгубити брата.

Пријатељи се погледаше. Поново проговори Иво:

– Сви постајемо браћа...

Онда је застао, као да је осетио опасност да ће рећи нешто сувишно. Удаљио се са својим пријатељем. После подне чуло се како Никита пева док су корачали путем својим, како пева једну стару песму са Косова:

„На путу у туђину ако ме разбојници убију,
неће ми птице узети срце,
теби да га дају...”

Сада је и он плакао, растужен песмом коју је певао. А када је увече њихова јединица стигла у пусто згариште једнога села и када су се сви завукли у његове рушевине да би били безбедни док се одмарају од помахнитале зиме, ова двојица заједно се упутише даље, према гробљу, и уђоше у црквицу на осами. Ту заспаше на две црквене клупе. И дубоко у зору не чуше трубу која је будила успаване и позивала их да поново крену на пут. Мирно су спавали предати сновима, један са главом завученом под мишицу другога. Када је сунце већ добро одскочило и када је светло ушло кроз прозоре, дошла су, на брзину, два војника и пробудила их. Послао их капетан, јер су после сат времена пешачења приметили да ове двојице нема, а неко их бејаше видео када су претходне ноћи одлазили на спавање. Сва су четворица заједно изашла из цркве. Како су ишли према капији су-